

1868 йилги Самарканд мудофааси, шунингдек, Самарканд кала мудофааси сифатида ҳам маълум, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Самарканд шаҳридаги ҳарбий тўқнашув эди. Воқеа 1868 йил июнь ойида содир бўлган. Мудофаа вақтида рус император аскарларининг кичик гарнизони Бухоро амирлиги ва унинг иттифокчиларининг катта армияси томонидан қамал қилинган. Бухороликларнинг иттифокчилари Қўқонликлар, шунингдек, Ўзбекистон ва Туркменистон ҳудудидаги қабилалар эди. Самарканд мудофааси Бухоро амирлигига қарши урушнинг 1868 йилги кампаниясида муҳим роль

ўйнади.

Константин Кауфман бошчилигидаги боскинчи рус армияси 1868 йил май ойида Чўпон-ота тепаликларидаги жангдан сўнг Самаркандни эгаллади. Шаҳарнинг ўзи рус кўшинларига қаршиликсиз таслим бўлди.

Самарканд каласи Бухоро амирига қарши уруш давом этаётган пайтда рус кўшинларининг штабига айланди. Май ойининг охирида Кауфман амирни далада тор-мор этиш учун асосий армия билан шаҳарни тарк этди. Кауфман калани таъмирлаш ва шаҳарни кўриклаш учун пиёда ва саперлардан иборат кичик гарнизонни қолдирди.

Асосий рус армияси шаҳардан узоқда бўлган пайтда, Самарканддаги кичик рус гарнизони кўплаб Марказий Осиё қабилаларидан иборат катта армия томонидан қутилмаганда қамал қилинди. Қелган армиядан ташқари, Самарканд фуқаролари ҳам рус гарнизонига қарши исён кўтаришди.

Бутун шаҳарни ҳимоя қилишнинг имкони йўқ эди, шунинг учун оз сонли рус гарнизони қалада мудофаа қилишга мажбур бўлди.

Олти кун давомида рус гарнизони қамалдаги армия томонидан амалга оширилган кўплаб ҳужумларни қайтарди. Баъзи ҳолларда гарнизон йўқ бўлиш арафасида эди. Юқори йўқотишларга қарамай, рус гарнизони Кауфманнинг асосий армияси шаҳарга қайтиб, қамални олиб ташлагунча муваффақиятли ушлаб турди.

Қаланинг муваффақиятли мудофааси бухороликларга Самаркандни қайтариб олишга имкон бермади.

Самарканднинг муваффақиятли мудофааси, Зерабулоқдаги рус ғалабаси билан бирга, амирнинг барча армияларини бутунлай тор-мор этди. Амирда русларга қарши қурашиш учун бошқа воситалар қолмаган эди ва у тинчлик шартномаси тузишни сўрашга мажбур бўлди.

1868 йилги кампания якунида Бухоро амирлиги Россия империясининг протекторатига айланди.

Бу ғалабалар Россия империясининг Рус Туркистонининг янги ҳудуди устидан назоратини мустаҳкамлади ва Бухоро амирлигининг қисман парчаланишига олиб келди.

Самарканд каласи мудофааси Туркистон юришларидаги энг муҳим эпизодлардан бирига айланди.

Рус боскинчи кўшинларининг Самаркандга кириши

Иржар остида Бухоро кўшинлари устидан қозонилган ғалабадан сўнг генерал фон Кауфман амир Музаффарга Россия фойдасига ўзгартирилган янги чегара лойиҳасини тасдиқлашни таклиф қилди. 1868 йил баҳорида Бухоро томони уни имзолашдан бош

тортиши харбий ҳаракатларнинг қайта бошланишига олиб келди. Кауфман амирни империя мулкларига бостириб киришга тайёргарлик кўришда айблаб, 4 мингдан ортиқ аскардан иборат харбий отряд тўплади, 1868 йил апрелда Заравшон юришига киришди ва амирликнинг энг йирик шаҳри Самаркандни эгаллашга қарор қилди.

Бу вақтга келиб Бухоро кўшинлари Самарканднинг Чўпон-ота тепаликларида жойлашган эди. 1868 йил 1 майда рус кўшинларининг тепаликларга ҳужуми бошланди. Сарбозларнинг тўхтовсиз милтик ва замбарак ўқларига қарамай, рус аскарлари дарёдан ўтиб, бухороликларнинг авангардини тор-мор этдилар, Чўпон-ота тепалигига кўтарилдилар ва уларни чекинишга мажбур қилдилар.

Бир қатор мағлубиятлар 1868 йил май ойида Бухоро амири Музаффар кўшинларини Самарканд дарвозаларига олиб келди, улар мустаҳкам деворлар ортида яширинишни мақсад қилишган эди, аммо чексиз солиқлардан безор бўлган шаҳар аҳолиси Бухоро армияси олдида дарвозаларни ёпди.

1868 йил 14 (26) майда рус кўшинлари XVIII аср охиридан бери Бухоро амирлигини бошқарган Мангитлар сулоласи ҳукмронлиги остида бўлган Самаркандни эгаллади.

Самарканд қаласи

Самарканд рус кўшинлари томонидан эгаллангандан сўнг. Самарканд қаласи рус армиясининг штабига айланди. Қала шаҳарнинг чеккасидаги тепалиқда жойлашган эди.

Қалани шаҳар ва боғлардан ажратиб турган қала девори қадим замонларда қурилган. Девор қатта лой бўлақларидан қурилган. Деворнинг ўртача баландлиги 3 дан 4 саженгача – 6-9 метр эди. Деворнинг қалинлиги баъзи жойларда 12 метргача етган. Асрлар давомида таъмирланмасдан ва парвариш қилинмасдан турган, вақт ўтиши билан ярим вайронага айланган девор ғажалини парда вазифасини ўташи мумкин эди, лекин тўсик сифатида эмас.[3]

Қала девори нотўғри кўпбурчак шаклида эди. Бутун қалада иккита дарвоза ва битта кичик эшик бор эди. Жануб томонда Бухоро дарвозалари, шарқ томонда Самарканд дарвозалари, шимол томонда эса кичик эшик бор эди.[3] Шимолий томон булоққа қараган эди. Қаланинг шимолий қисмида қабристон ва Сарбоз ховлиси бор эди. Шарқий қисмида Хон саройи ва Самарканд дарвозалари бор эди. Жанубий томонда Бухоро дарвозалари бор эди.

Техник жиҳатдан, қала ҳужумга ёмон тайёрланган эскирган мустаҳкамлаш иншооти эди. Қалада артиллерия учун барбетлар, отиш учун банкетлар, милтиқдан отиш учун бойницалар йўқ эди. Шаҳар томондан уйлар, дўконлар ва саклялар қала деворига зич ёпишиб кетган эди – бу ёпишиб кетган бинолар охири-оқибат душманлар учун панагоҳ бўлиб хизмат қилди, шунингдек, душманлар девордан осонгина ўтиши мумкин бўлган зинапоё бўлиб хизмат қилди.[3]

Қаланинг хандаки ҳам қолмаган эди. Хандак ўрнига қаланинг бутун периметрини ўраб

турган жарлик колган эди. Баъзи жойларда жарлик кулаб, у ерда кенг бермалар хосил бўлган эди.

Терентьев, Верещагин ва Воронеж каби кўплаб манбалар ҳам каланинг, ҳам бутун Самарканднинг ўта каровсиз ахволда эканлигини тасвирлайди.

Сувга келсак, калада битта асосий арик бор эди, у Бухоро дарвозалари якинида калага кирарди; у ердан сув бутун кала бўйлаб таркалиб, бир нечта ховузларни тўлдирарди ва кейин Сарбоз ховлиси якинида яна шаҳарга чикарди. Калада кудуклар ҳам бор эди. Бирок, барча кудуклар тикилиб колган эди. Каланинг шимолий девори ортида яхши сувли булок бор эди, унга кичик эшик олиб борарди – камал бошланганда рус гарнизони бу булокка киришни йўқотди. Барча сув таъминоти жойлари, жумладан ариклар, ховузлар ва кудуклар тозалаш ва таъмирлашни талаб киларди. Камал бошланганда, хужум килувчилар дархол шаҳар сув таъминотини тўсиб қўйдилар.[4]

Калани таъмирлаш ва мустахкамлаш режалари

Кауфман Самаркандни тарк этганида, у шаҳарни қўриклаш учун кичик гарнизонни колдирди. Шу билан бирга, таркибида сапёрлар бўлган гарнизон калани тартибга келтириши, таъмирлаш ишларини бошлаши ва бир нечта мустахкамлаш иншоотларини куриши керак эди.

Мудофаа шарт-шароитлари

Заравшон водийсидаги мавкени мустахкамлаш учун генерал Кауфман Бухоро қўшинларини тор-мор этиш ва баъзи мустахкамланган пунктларни эгаллаш учун турли жойларга отрядлар жўнатди. Рус қўшинлари қўмондонининг ўзи 30 май куни амирга қарши чиқди ва Самаркандда кичик бир отряд колдирди. Самаркандда 4 рота пиёда аскар, бир рота сапёр, 2 замбарак ва 2 мортира колдирилди. Гарнизонга майор Штемпель қўмондонлик килди, унинг ихтиёрида 660 та найза бор эди, шу жумладан беморлар ҳам.

Генерал Кауфман кетганидан сўнг Самарканд аҳолиси колдирилган гарнизоннинг озлигини қўриб, муллаларнинг ташвикотига осонликча берилишди. 1 (13) июнь куниёк эрталаб бозорда оломон шовкин солиб, русларга тошлар отилар, шаҳар деворлари ташқарисида эса катта оломон тўпланар эди.

Ўз автобиографиясида Василий Верещагин ўз хавфсизлиги учун каладан чикмасликни унга қандай маслахат беришганини эслайди.[5]

Рус гарнизонининг ҳолати

Рус гарнизони 650 дан 660 кишигача бўлган. Артиллериядан иккита тўп ва иккита мортира бор эди. Калада руслар шаҳарга кирганларида қўлга киритган 24 та Бухоро

тўплари ҳам бор эди. Бирок, рус кўмондонлари барча Бухоро тўпларини михлаб кўйишни буюрдилар. Михланган тўпларга снарядлар танлаб олинган эди. Камал пайтида гарнизон атиги тўртта Бухоро тўпини михлашга муваффақ бўлди ва уларни хужум килувчиларга карши кўллади.[6]

Калада 200 000 патрон захираси бор эди – хар бир аскарда бўлган патронлар тўплами хисобга олинмаган. Каладаги порох захираси 90 пуд – тахминан 1475 килограмм эди. Шунингдек, 95 ракета ва 150 ярим пудлик кўл гранаталари ҳам мавжуд эди.[6]

Озик-овкатга келсак, калада бутун гарнизон учун икки ойга етадиган ун ва ёрма захираси бор эди. Гўшт ва туз захираси анча камрок эди – кичик захира камалнинг биринчи кунларида тугаб колди. Калада отлар учун ем-хашак захираси ҳам йўқ эди. Камал бошланишига кадар калада на сув манбаи, на тоза сув захираси бор эди.[6]

Самарканддаги кўзголон ва келган кўшиннинг хужуми

Шахрисабз беклари Кауфманнинг Самарканддан кетганини билиб, харбий кучларни тўплашни ташкил қилишди ва шаҳарга хитой-кипчоклар, найманлар, коракалпоқлар ва бошқа қабилаларнинг кўплаб қуролли отрядлари яқинлашди. Шу билан бирга, рус иштирокига карши бўлган партиялар шаҳар аҳолиси орасида исён уюштиришга муваффақ бўлди.

Терентьев маълумотларига кўра, душманлар сони 65 000 кишига етган, улар таркибида:

25 000 шахрисабзликлар

15 000 сартлар ва кипчоклар

Русларга карши кўзголон кўтарган 15 000-25 000 Самарканд аҳолиси.

Жами: 55 000-65 000.[7]

Заравшон жанги куни Самаркандда кўзголон бўлди, шаҳарнинг ўзи эса 40 минг кишилик Шахрисабз беклари кўшини томонидан камал қилинди.

Шаҳар мудофааси

Майор Штемпель ўз кучларининг озлиги сабабли шаҳарни химоя қилиш имконига эга бўлмай, калага чекинди ва уни мудофаа ҳолатига келтиришга буйруқ берди. Калага кўплаб яҳудий оилалари ва рус савдогарлари чекиндилар. Савдогарлар, шунингдек, Марказий Осиё бўйлаб саёхат қилган машҳур рассом Василий Верещагин ҳам кала мудофаасида фаол иштирок этдилар[8].

2 июнь куни бухороликлар, зурна ва ногора садолари остида ёввойи қичкириклар билан шаҳарга ёриб қириб, ҳамма томонга тарқалишди. Кўп ўтмай, улар катта оломон бўлиб, темир чангаклар билан кала деворларига ёпишиб, уларга ташланишди.

Кала деворларининг қалинлиги баъзи жойларда 12 метрга етган ва хужум қилувчилар

уни ёриб ўта олмаган. Мудофаанинг заиф нуктаси иккита дарвоза эди: жанубий девордаги Бухоро дарвозалари ва шаркий девордаги Самарканд дарвозалари. Рус отрядида ўк-дорилар ва озик-овкат узок мудофаа учун етарли микдорда мавжуд эди. Камал килувчилар биринчи хужумни Бухоро дарвозаларига амалга оширдилар, уларни майор Альбедил бошчилигидаги 77 аскар химоя килди.

Шахрисабзликлар уч марта дарвозаларни бузишга ва девордан ўтишга уринишди, аммо хар сафар улар аник милтик ўки билан кайтарилди. Альбедилнинг ўзи огир яраланди. Нихоят, хужум килувчилар дарвозаларни ёкишга муваффақ бўлишди. Айни пайтда Самарканд дарвозаларида прапорщик Машиннинг 30 аскар мудофаани ушлаб турарди. Бу ерда хужум килувчилар ҳам дарвозаларни ёкиб, улар оркали ичкарига киришга уринишди, аммо аскарлар уларни найзалар билан хайдаб чикаришди. Жанг кизиган пайтда Самарканд дарвозалари химоячиларига прапорщик Сидоров бошчилигидаги 3-ротанинг взводи, яъни мобил резерв ёрдамга етиб келди. У душмanning хужумини кайтаришга ёрдам берди, сўнг тезлик билан Бухоро дарвозаларига шошилди ва Альбедил отрядини қўллаб-қувватлади.

Дарвозалардан ташкари, Шахрисабзликлар калага шаркий девордаги ёриклар оркали киришга уринишди. Улар бевосита деворларга ҳам чиқишди, бунинг учун қўл ва оёкка кийиладиган темир илгаклардан фойдаланишди. Бирок, хамма жойда хужум килувчиларни аскарларнинг аник ўки кутиб олди. Кечгача хужумлар тўхтади, аммо бу вақтинчалик муваффақият русларга кимматга тушди: 20 оддий аскар ва 2 офицер ўлдирилди. Мудофаанинг дастлабки икки кундаги русларнинг умумий йўқотишлари 150 киши ўлик ва ярдорларни ташкил этди[9].

3 июнь кун эрталаб хужум кайта бошланди. Бухоро дарвозалари мудофаасига Альбедил ўрнига подполковник Назаров бошчилик килди, у расман ҳеч қандай лавозимни эгалламаган эди. Бу офицер жасур, аммо жуда қўпол, манмансираган, ҳеч қандай ҳокимиятни тан олмайдиган одам сифатида танилган эди. Аскарларни рухлантириш учун у дарвоза олдида ўзининг сафар каравотини қўйишни буюрди, бу билан тунда ҳам позициясини ташлаб кетмаслигини таъкидлади. Бирок, Назаровга ухлаш насиб килмади. Соат 8 да Шахрисабзликлар дарвозаларнинг куйган колдикларини бузиб, руслар томонидан қурилган баррикадани очиб, битта тўпни эгаллаб олишди. Аскарлар найза билан хужумга ўтишди. Кизгин қўл жангидан сўнг камал килувчилар чекиндилар, аммо қўп ўтмай бошка йўналишларда хужумни кайта бошладилар.

Комендант, майор Штемпель, зарурат тугилганда саройга чекинишга қарор килди, шунинг учун у фаол равишда мудофаа ҳолатига келтирилди. Душмanning босимида бу охириги таянч нуктасида ҳам дош бериш имкони бўлмаганда, умумий келишувга қўра, хамма нарсани портлатишга қарор қилинди, шу мақсадда 4 июнга ўтар кечаси бутун порох ва снарядлар саройга олиб келинди[10]. 4, 5 ва 6 июнь кунлари Шахрисабзликлар хусусий хужумлар уюштирган бўлсалар ҳам, улар заифлашди. Буни қўриб, гарнизоннинг ўзи чиқишлар қилиб, шаҳардаги сакляларни ёкишни бошлади[8].

7 июнь кун генерал Кауфмандан у шошилиш марш билан ёрдамга келаётгани хақида хабар олинди[8].

8 июнь куни Бухоро қўшинлари шаҳарни шошинч равишда бўшатишни бошладилар ва душманнинг сўнгги оломони кала гарнизони томонидан хужумга учради. Кўп ўтмай, илгор казаклар пайдо бўлди, уларнинг ортидан генерал Кауфман отряд билан шаҳарга кирди. Аҳолини жазолаш учун шаҳарнинг асосий қисми бўлган бозорни ёкиб юбориш буюрилди, бундан олдин эса аскарларга шаҳарни талон-тарож қилишга рухсат берилди.

8 кунлик мудофаа давомида рус гарнизонининг йўқотишлари 49 киши ҳалок бўлган ва 172 киши яраланганларни ташкил этди.[11]

Абу Муслим тайёрлади